

*Reform és reformáció között: a 16. század eleji anyanyelvű katolikus kódexirodalom
„reformkészültsége” és reformációképe¹*

A kódexirodalom történetével és a reformáció (elő)történetével foglalkozó eddigi szakirodalom sokszor megemlíti, hogy a szerzetesi reform (különösen a koldulórendi reformok) és a reformáció között bizonyos összefüggések figyelhetők meg, akár még a magyar kódexirodalom szövegeiben is. Gyakran hivatkoznak összefoglaló szövegek a még latinul író Temesvári Pelbártra, de a Karthauzi Névtelenre is. Történészek is kutatták a lehetséges kapcsolódási pontokat, a reformáció terjedésének módját, és egy eleve gazdaságpolitikai megközelítéssel magyarázták ezeket elsősorban.² Az irodalomtörténet eközben fokozatosan talál rá a *reformáció irodalmának* tartalmára³ – az előzményekre vagy inkább párhuzamos jelenségekre inkább csak elszórt megjegyzésekben mutat rá, ilyen szempontú szisztematikus szövegfeldolgozás azonban még nem történt.

Az itt következő tanulmányban kísérletet teszek a kontextus és egyes szövegek együttes olvasására és értelmezésére, megpróbálom felmérni ennek a „reformkészültség-jelenségnek” a horderejét, egyáltalán a mibenlétét. Ugyanakkor szem előtt tartom ennek a kéziratok kultúrájának a sajátos jellegét, nem erőltetve rá feltétlenül a reform-előzetes jelenségeket. Tehát nem célozom minden áron azt bizonyítani, hogy márpedig a reformáció csírái ott voltak ezekben a szöveg(összeállítás)okban, mindössze arra próbálok rálátni, hogy a 15–16. század fordulóján a magyarországi írásbeli kultúra anyanyelvű szegmense milyen spirituális-teológiai értékrendet és irodalmi magatartásmintákat tükröz, illetve szorgalmaz.

Ahogy Mészáros Márton a *protestáns* jelzőhöz bizonyos kulturális magatartásmintákat és kommunikációs stílust társít,⁴ ugyanez a társíthatóság a kolostori irodalomról is elmondható: ennek is megvannak a sajátos „magatartásmintái”. Éppen a 16. század eleje az az időszak Magyarországon, amikor a dekadens jelenségeket mutató szerzetesi életben – különösen a domonkos és ferences kolostorokban – a hitélet és a közösségi élet

¹ A tanulmány a REB pályázati támogatásával készült.

² Öze Sándor, *A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon* = Öze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert, *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára, Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák 1/1, PPKE – METEM, Piliscsaba – Budapest, 2005, 157–158.*

³ Szabó András: „*A reformáció jegyében*” Horváth János monográfiája az elmúlt ötven év tükrében, *It* 2004/1, 16–23.

⁴ Mészáros Márton, *Reformáció, közvetítés, nyilvánosság, Fiatal Írók Szövetsége*, 2014, 9–13.

megújítására törekszenek. A legnagyobb különbség azonban itt még nem a hitelvek szintjén található. A valódi különbség – Mészáros Márton rendszerében gondolkodva – a nyilvánosság hiánya, ami éppen a reformációval (és a nyomdászat elterjedésével) jelenik meg az európai kultúrában, viszont nem jellemző a klauzúra fegyelmét éppen visszaállítani törekvő apácakolostorokra.⁵

A reform és a reformáció fogalmáról

Ehhez mindenekelőtt szükséges néhány fogalmi tisztázás: Péter Katalin hívja fel a figyelmet arra többek között, hogy a 16. században a *reformáció* szó a mai értelemben nem is létezett. Magát a vallásos mozgalmat a szerzők „Luther tévelyegése”, „lutheri ragály/métely/eretnység” szavakkal illették.⁶ A 16. század első felében még csak irányzatokról, reformokról beszélhetünk, a konfesszionalizáció csak ezután következik. Tanulmányom elsősorban ezt a korszakot érinti, hiszen a 15. század végén, a 16. század elején tűnnek fel az anyanyelvű kódexek egyre nagyobb számban, és erre az időszakra (is) jellemző a koldulórendek társadalom- és kultúraalakító jelenléte.

A) Anyanyelvű kéziratos szövegek, amelyek a reformok értékrendjét tükrözik:

A fent említett időszakban számos olyan szövegalkotási törekvés van jelen a katolikus kolostori kódexirodalomban, amely ha hittételeiben nem is, a mögöttük lévő értékrendben a reformáció törekvéseivel csengenek össze: egyházon belüli reformkísérletek termékei és eszközei.

A szövegek kiválogatásakor két fő szálát tartok fontosnak követni. Az egyik azt mérné fel, hogy a reformáció előszelei miben érhetőek tetten, illetve később azt, hogy annak valóságára hogyan reagálnak maguk a szövegek. Ennek értelmében kifejezetten 15. század végi – 16. század eleji szövegekre koncentrálok.

A legszembetűnőbb értékrendbeli egyezés éppen az anyanyelvűség, és ennek is két aspektusát tűnik célirányosnak megkülönböztetni: az egyik az anyanyelvű Biblia, a másik az anyanyelvű liturgia (vagy a liturgiát kísérő irodalom) kérdése. Mindkettő töredékekben és magánhasználatban értendő természetesen. Ugyanakkor fontos megjegyezni rögtön a különbséget is: női kolostorokban vagy laikus férfi és női imádkozók számára volt ez érték és – valljuk be – szükségmegoldás elsősorban. Ez a szükségmegoldás viszont éppen a női

⁵ *Uo.*

⁶ Péter Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004, 61–62.

szerzetesi reformmal kapcsolatos. Olyannyira, hogy a magyar nyelvű kódexirodalom nemrég megjelent monográfiájának a címe és alcíme is markánsan tükrözi ezt.⁷

a) A bibliafordítások mint reformaktusok

A középkor folyamán fokozatosan teret nyer – amint említettük, főként a női kolostorokban – az egyes bibliai részletek anyanyelven történő olvasása/hallgatása. A magyar nyelvű bibliaszövegekről készült több leltárszerű, de nem teljes szakmai értékelés.⁸

Volt azonban még a szerzetesi reform előtt egy olyan mozgalom, amelynek célkitűzései között már szerepelt a magyar nyelvű Biblia. Voltak kutatók, mint pl. Szabó Flóris, akik ennek létrejöttét is összefüggésbe hozták a reformok iránt fogékony szerzetesekkel, a ferencesekkel – ez a feltevés nem bizonyul indokoltnak,⁹ tény viszont, hogy az első reformátorok kilépett ferences szerzetesek... erre a témára a tanulmány második felében még visszatérünk. Most azonban vegyük szemügyre jobban a mozgalom kézzel fogható következményét:

A huszitizmus és a huszita Biblia kérdése

Husz János cseh hitújító tanításait követő mozgalom már a 15. századi Csehországban törekedett a teljes anyanyelvű Biblia hozzáférhetővé tételére. Máig sok kérdést vet fel az ún. Huszita Biblia,¹⁰ az első feltételezett magyar nyelvű fordított Szentírás (hiszen csak töredékei maradtak fenn), mely a prágai egyetem diákjainak, Pécsi Tamás és Újlaki Bálint szerzeteseknek a munkája. Bár egyházszerkezeti-egyházfegyelmi vétségnek számított, amit tettek (a ferences inkvizítor elől emiatt kell Moldvába menekülniük), ők mégsem tekinthetők igazi reformereknek ezen a téren, hiszen az egyház által használt Vulgata szövegéből fordítanak,¹¹ a reformációhoz sincs hittani szempontból közük, dogmatikai eretnokségek nem tűnnek fel a szövegükben, csupán a szóhasználat mutatja, hogy újszerűsége felháborodást keltett (pl. a sokat idézett *spiritus sanctus* Szent Szellet-ként történő fordítása).

⁷ Lázs Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV – XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Balassi Kiadó, Budapest, 2016

⁸ Székely Tibor: *A magyar bibliafordítások történetéből 1500-1955*. Budapest, 1957, 1999, Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, 10–16.p.

⁹ Galamb György, *A huszita biblia és a ferencesek: megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez*, Egyháztörténeti Szemle, 2009, 10. évfolyam, 2. szám <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/galambgyorgy.htm> (2017. 05. 12.)

¹⁰ Nem szándékunk itt a vitás kérdésekhez hozzászólni, ennek árnyalt bemutatása alapján dolgozunk: l. pl. Kertész Balázs ismertetését ezekről a kódexekről: Madas Edit szerk. „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2009, 256–259.

¹¹ Nyíri Antal bevezető tanulmánya a Müncheni kódex kiadásához = *A Müncheni kódex 1466-ból*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971, 14.

A három Huszita Biblia leszármazottjának tekintett kódex közül valójában az első kettő az, ami kifejezetten a Biblia szövegeit tartalmazza: a Bécsi kódex.¹² Rúth, Judit, Eszter, a Makkabeusok II. könyvének 6-7. fejezetét tartalmazza, illetve Baruk, Dániel, Ozeás, Joel, Ámosz, Abdiás, Jónás, Mikeás, Náhum, Habakuk, Szofóniás, Aggeus, Zakariás és Malachiás könyvének magyar nyelvű fordítása teszi ki. Három kéz másolta, a scriptorok személye és a másolás helye ismeretlen. A szakirodalom a 15. század közepére datálja a kéziratot, jóllehet a kötetben semmilyen adat nem utal a keletkezés idejére, ezért csak az írásra támaszkodhatunk. Azonban az írás alapján csak jóval tágabb időkeretek között helyezhetjük el a kódexet: a 15. század teljes középső harmada szóba jöhet.

A Münchener kódex¹³ a négy evangélium magyar fordítását tartalmazza, valószínűleg egy evangeliarium alapján. A keletkezési körülményeiről kicsit többet tudunk, de nem mindent. A 108. levél rektóján, a János-evangélium végén vörös tintával írt kolofon olvasható, amely tájékoztat a másoló személyéről, a másolás helyéről és idejéről. Eszerint a kéziratot Németi György, Henszel Imre fia fejezte be Moldvában, Tatros városában 1466-ban. A bibliai könyvek előtt egy nyolc levélből álló ívfűzetben a jelenleg ismert legkorábbi magyar nyelvű kalendárium olvasható, amely az 1416–1435. évekre érvényes.

Az Apor-kódexet¹⁴ is ide szokás sorolni harmadikként a nyilvánvaló szövegegyezések miatt, noha ez a komplexebb kézirat, három egymástól független kézirat egybekötéséből jött létre. Közülük az első az ún. Huszita Biblia zsolotárkönyvét őrizte meg kései másolatban a zsolozsma himnuszaival és bibliai kantikumaival együtt, illetve néhány rítusleírással együtt. Ezekre a liturgikus egységekre a későbbiekben még kitérünk.

Az előbb röviden bemutatott három kódex szervesen összetartozik: a három emlék a legkorábbi magyar bibliafordítás különböző részeit tartotta fenn, melyet a szakirodalom jelentős része Huszita Bibliaként tart számon. Az eredeti fordítás keletkezési ideje az 1416. évet követő egy-két évtizedre tehető a Münchener kódexben található naptár alapján.

A fordítás ismert lehetett, erre egy nagyon kései adatunk van: a későbbi katolikus és jezsuita bibliafordító, Káldi György írja bibliafordításának appendixében: „Nékem bizonyos és hitelre méltó ember mondotta, hogy látta az írott Magyar Bibliának nagyobb részét, amely 200 esztendő előtt fordítottatott, kétség nélkül nem a huszitáktól vagy a kálvinistáktól, kiknek akkor hírek sem volt, hanem igaz keresztényektől.”¹⁵

¹² A Bécsi Nemzeti Könyvtár tulajdona, a 162 levél terjedelmű. Elnevezését egykori őrzési helyéről kapta. 1932-ben a velencei kultúregyezmény keretében került az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonába.

¹³ Ma is a müncheni Bayerische Staatbibliothek tulajdona.

¹⁴ Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, A. 1330

¹⁵ Káldi György, *Oktató intés* = Szent Biblia, Bécs, 1626, (RMNy 1352.) 4. old. 2. hasáb

A hatása azonban a későbbi kódexeken is lemérhető: három kódexben jelennek meg az átdolgozások: a Döbrentei-kódexben például, amely a katolikus szertartások rendje szerint csoportosítja a szövegeket. A másolatot 1508-ban Halábori Bertalan egri pap készítette. Az ószövetségi könyvek közül tartalmazza az Énekek Énekét, Jób könyvének részleteit. Az újszövetségi könyvek közül: passiók, evangéliumok, lekción Szent Pál leveléből. Az ugyancsak ennek a Biblia-fordításnak a hatását mutató, breviárium típusú Keszthelyi kódexet¹⁶ 1522-ben Velikei Gergely pap másolta (valószínűleg apácák vagy laikus szerzetesek számára), a 150 zsoltár olvasható benne. A Székelyudvarhelyi kódexről¹⁷ is feltételezték a kapcsolatot a mellékjeles helyesírás miatt, ám ez magánhasználatra készült kézirat: Nyújtódi András fráter fordította és másolta 1526-ban Nyújtódi Judit apácahúga számára Judit könyvét.

A „második”¹⁸ magyar bibliafordítás

Nem célunk minden kódexet és fordítást ismertetni, ezek felleltározása több szakmunkában is megtörtént, fontos mégis megemlíteni, hogy a „huszita-gyanús” kódexeken kívül több más kézirat is tartalmaz magyar nyelvű Szentírás-részletet, ezeket nevezi Székely Tibor „második fordítás”-nak, ami nem túl szerencsés ugyan, mégis kifejezi az előző csoporttól való elkülönülést, valamiképpen strukturálja a fordításokat. Közülük az egyik jelentősebb és használatának módját, körülményeit tekintve sok rejtélyre okot adó a Jordánszky-kódex. Mózes öt könyvét (melyek egyes részei hiányosak), József és Bírák Könyvének részleteit, a négy evangéliumot, az Apostolok Cselekedeteit, Szent Pál levelét a Zsidókhoz, Jakab, Péter két, János három és Júdás apostol levelét, valamint a Jelenések könyvét olvashatjuk benne.

Az Érdy-kódex szintén tartalmaz bibliai részeket, perikópákat (evangéliumok és episztolák az év vasárnapjaira és ünnepeire, magyarázatokkal ellátva). A névtelen karthauzi tudatos tettének számít a fordítás és a magyarázat, az európai irodalomban nem egyedülálló jelenség.¹⁹ Postilláskönyvet 1522-ben Luther is kiadott (Kirchenpostille), később több katolikus és protestáns kiadvány követi ezt a megoldást. Nyelvhasználatát tekintve jóval magyarosabb, tagoltabb, színesebb, kifejezőbb, mint az eddigi fordításoké.

Az erasmista bibliafordítók munkája, bár még mindig nem közvetlenül a reformáció termékei, már nem csak a sokszorosítást segítő nyomdatechnika miatt különbözik az

¹⁶ Budapest, OSzK, MNy 74

¹⁷ Székelyudvarhely, Plébánia. Vö. Lauf Judit = „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2009, 270 – 271.

¹⁸ Székely Tibor, *A magyar bibliafordítások történetéből, 1500 – 1955*, Budapest, 1957, 1999, 17.

¹⁹ Madas Edit, *Az Érdy-kódex perikóparendszere*, Magyar Könyvszemle, 1984, 100. évf. 1– 2., 105.

előzőktől, hanem a forrásszöveg és fordítás-koncepció tekintetében is (Komjáti Benedek, Pesti Gábor és Sylvester János).

A felsorolással az volt inkább a célunk, hogy rávilágítsunk egy olyan törekvésre, amely valóban összhangban van a reformátori elvekkel, miközben része a szerzetesrendek megreformálása folyamatának vagy éppen a világi kegyességnek (hiszen a Festetics-kódex világi úrhölgy számára készült).

b) Anyanyelvű liturgikus szövegek – és a zsoltárima

A Bibliához hasonlóan a liturgikus szövegek fordítása is elkezdődött már a kódexirodalom idején, erre láthatunk rövid utalást az előző rész keretén belül, noha kifejezetten liturgikus könyvek, mint amilyenek az elő óprotestáns graduálok, anyanyelvű anyanyelven nem születtek. Arra is utaltunk, hogy a zsoltároskönyv vagy annak egyes részletei több kódexünkben is föllelhető. A 150 zsoltár megtalálható a Döbrentei- és a Keszthelyi-, valamint a Kulcsár-kódexben, az Apor-kódex 77 zsoltárt tartalmaz, a Festetich kódexben 32 található, a Czech-kódexben 5. A zsoltárok általában a liturgiában énekelt szövegformát követik, az énekelhető párhuzamos szerkezetet. A Döbrentei kódex például breviárium fordítása lehet, a premontrei vagy a pálos liturgiához áll a legközelebb.²⁰

A zsoltárfordítások mennyisége azért is figyelemre méltó, mert jelzi a katolikus zsoltárhasználat mértékét és módját: a középkorban nem egészen érvényes a később kialakult sztereotípiá, mely szerint a katolikusok nem imádkozták/énekelték a zsoltárokat. Nyilván ezek nem strófikus, hanem a gregorián tónusokra énekelhető változatok, és nyilvánvalóan elsősorban a szerzetesek énekeltek ezeket.

Figyelmet érdemel egyébként az a tény is, hogy nem a szentmise, hanem a zsolozsma egyes tételeit (himnuszokat, antifónákat) és a zsoltárokat fordították le elsősorban,²¹ hiszen a liturgiának ez a része laikusok (a szerzetesnők is annak számítottak) által is végezhető volt, sőt végezniük is kellett. A fordítás azonban nem feltétlenül azért történt, mert a nővérek nem tudtak latinul. Ezt a mítoszt Lázs Sándor dönti meg,²² aki a német párhuzam segítségével rámutat, hogy ez is egy 19-20. századból visszavetített sztereotípiá, ami nem minden esetben érvényes. A fordítás legtöbbször a fiatalabb rendtagok oktatásához volt szükséges.

²⁰ Abaffy Csilla – T. Szabó Csilla bevezető tanulmánya = *Döbrentei kódex, 1508. Halábori Bertalan keze írásával. A nyelvemlék hasonmása és betűhív átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1995, 12–13. Lázs i.m. 211.

²¹ Elszórt kivételek akadnak, pl. az ún. nagy doxológia fordítása az Apor-kódexben.

²² Lázs i.m., 218.

Az egyik legértékesebb kódexünk ebből a szempontból az Apor-kódex.²³ Ebben a kódexben viszont nem csak liturgikus szövegek, hanem szertartás-leírás is található. A *Három jeles szolgáltatás* íráskép tekintetében is elkülönül a kódex többi részétől, a liturgikus könyvekére, az ordinariumokra emlékeztet.²⁴ A kolostor alapítóiról, elhunyt tagjairól és jótevőiről való megemlékezés szertartásának a leírása, vagyis halotti officiumok „rubrikái” – ezek árulkodnak egyébként a kódex premontrei jellegéről.

Az anyanyelvű rítusleírás még ritkábban számít,²⁵ mint az anyanyelvű Biblia vagy himnusz, hiszen a szertartások végzői latinul tudó papok voltak, illetve a latin nyelv a szakralitásnak a védjegye is volt. Egy női kolostorban azonban indokolt lehetett a saját rítus anyanyelvű magyarázata is. A leírás elején találunk is erre a specifikumra történő utalást: *Szerzetünknek régi szokása szerént / minden esztendőben minden egy / házunkban három jeles szolgál / tatást tartozun tenni...*²⁶ A specifikum nyilván nem a szövegekben volt, hiszen azok a halotti zsolozsma közhasználatban lévő szövegei, hanem pl. a harangozás módjában – aminek egészen részletes leírását találjuk: „*vecsernyének előtte egy orával hármat kell az öregbik haranggal csendeteni, és azután hármat kell mind mennyi harang vagy azokkal alkalomasképpen harangozni úgy hogy sem igen hosszan, semi igen röviden, mint így az egy halottnak harangoznának, és azután, avagy még az harangozás alatt a két kantixtól kezdehessék az halattak vecsernyéje...*” (190)

Magyar rítusleírás egyébként valóban csak a reformáció idején íródik majd, pl. Bornemisza Péter a keresztelés új szertartását közli. (Ágenda, 1577) A század végén katolikus példa is lesz erre a már nyomtatott *Nagyszombati Agendarius*-ban (1583).

A Döbrentei-kódexet liturgikus tartalmú kódexként szokták emlegetni. A zsolozsmán kívül a teljes egyházi év perikóparendszerét átfogja.²⁷ Az anyanyelvű liturgikus élet tehát bizonyos értelemben elkezdődött, ha nem is hivatalos formában, hiszen 1512 körül megszületett az első magyar nyelvű zsolozsmás könyv is. Halábori Bertalan világi pap valószínűleg premontrei nővérek számára másolta. Lázs Sándor szerint a teljes kódex célja az

²³ Szentgyörgyi Rudolf, *Az Apor-kódex liturgikus himnuszai*. Emlékkönyv Bíró Ferenc tiszteletére, 2015, 183–189.

²⁴ Madas Edit, *Három jeles szolgáltatás, valamint Mária és Szent Anzelm dialógusa Krisztus kínszenvedéséről* = Az első magyar zsolozsmakönyv. Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt, Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Eötvös Lóránt Tudományegyetem – Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest, 2014, 57.

²⁵ Gábrriel Asztrik, *Breviárium-típusú kódexek. Függelékül a Lányi-kódex latin szövege* = Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára, 1934, 109–176.

²⁶ Apor kódex... 497. (A kézirat 189.)

²⁷ *Döbrentei-kódex 1508 Halábori Bertalan keze írásával. A nyelvemlék hasonmás kiadása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, közzé teszi Madas Edit, Abaffy Csilla és Szabó T. Csilla, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1995

oktatás (a gyakorlatban latinul elhangzó szövegek megértése)²⁸ – a használatának módjáról azonban nincsen feljegyzés, akár horribile dictu imádkozhattak is belőle...

c) Anyanyelvű regulák, katekizmusok

A férfi kolostorok, mivel közöttük latinul tudó papok is voltak, a latin nyelvű regulákat használták, az apácák számára azonban lefordították a fontosabb részeket. Ennek a megújulási törekvésnek a nyomai fellelhetők a legkorábbról (1474) fennmaradt domonkos szabályzatban, a Birk-kódexben.

A Nyulak szigeti domonkos kolostor a reform érdekében egész kis könyvtárat állított össze Ráskay Lea kitartó másolói munkája nyomán: a rendalapító életpéldáját a Domonkos-kódexből ismerhették meg az apácák, de saját közösségükből támadt példaképet is követhettek a Margit-legenda alapján, a Példák könyve további tanításokat adott a helyes keresztény életről, és a liturgikus ünnepeket is követhették a magyar nyelvű beszédek és legendák olvasása során (Cornides-kódex).²⁹ Valószínű, hogy saját bibliafordításuk is volt, amennyiben egyetértünk Lázs Sándorral, aki – több érv felsorolása után – a margitszigeti apácáknak tulajdonítja a Jordánszky-kódexet.³⁰

Mindehhez a kis reform-könyvtárhoz a Horvát-kódex még néhány prédikációt, imádságot is hozzáad, a legérdekesebb szempontunkból most ez utóbbi kódex utolsó egysége, amely Augsburgi Dávid 13. századi ferences korábban Szent Bernátnak, illetve Szent Bonaventurának tulajdonított szerzetesi regulájának első részét tartalmazza (*Formula noviciorum*): *A Szerzetes Eletrül ualo Iras*³¹.

Az eredeti latin szöveggel ellentétben³² a nem mindig egészen pontos magyar változat, a címből és a bevezetésből rögtön kiderül, hogy nem csak a novíciáknak szól, hanem az egész közösségnek. Ugyanakkor nincs tekintettel a fordító a célközönségre, hiszen benne maradnak férfi szerzetesekre vonatkozó, tipikusan ferences jellegű passzusok („Ne jigen keuanyad predicatorra vagy confessorra letedet ...” 131r 505) A Bertoldo de Ratisbone rendtársához intézett prolóógus elmarad, és az atyámfia megszólítással indul az első kis fejezet. Nem

²⁸ Lázs Sándor, *A Döbrentei-kódex rejtvényének a megoldása*, ItK, 2014. CXVIII. Évfolyam, 6/797.

²⁹ Haader Lea és Papp Zsuzsanna bevezető tanulmánya = *Prédikációk és regulák Ráskay Lea keze írásával. Horvát-kódex, 1522. A nyelvemlék hasonmás kiadása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Budapest, 1994, 17.

³⁰ Lázs Sándor, *i.m.* 193.

³¹ Érdeemes tudni az 1240-ben keletkezett szövegről, hogy Európa-szerte mintegy 400 kézirata terjedt el latin nyelven, számos anyanyelvű fordítással együtt. Vö. Domenico Pezzini, *The translation of Religious Texts in the Middle Ages. Tracts and Rules, Hymnes and Saints Lives*, Peter Lang, Bern – Berlin – Bruxelles – Frankfurt am Main – Oxford – Wien, 2008, 95. A szerző Magyarországon létező latin szövegről viszont nem tud (Szlovákia, Ausztria azonban azt is jelentheti).

³² Korondi Ágnes, *Misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban. Misztikareceptió avagy irodalmi és kegyességi gyakorlat a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexek devocionális szövegeiben*, Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2016, 134.

feladatunk itt a további összehasonlítás,³³ ami fontos: a másoló (fordító) általánosít, akár a keresztény ember maga is lehet a címzett (a művecske egyébként jelentős hatással volt a devotio modernára és Kempis művéhez volt mérhető a népszerűsége).

Ugyanezt szolgálja egy másik műfaj, a katekizmus beillesztése a klarissza-eredetű Nagyszombati kódexbe vagy a már említett, de magánhasználatra szánt Székelyudvarhelyi kódexbe.

Az óbudai klarisszák számára másolt Nagyszombati kódex³⁴ harmadik része komplex oktatói kézikönyvnek is tekinthető: a Hiszekegy, a Miatyánk, az Üdvözlégy, a Tízparancsolat magyarázatán kívül a hit 12 ágazatjáról (Hiszekegy), az imádságról, a nyolc boldogságról, a bűnök mibenlétéről és típusairól, az imádságról, a zsolozsmázás lelkületéről.³⁵

B) Belső reformok és reformáció. Fenygetettség vagy affinitások?

A tanulmány első részében felvázolt hasonlóságok ellenére, ahogyan a reformáció tanainak jelenléte tudatosodik – nem véletlenül a ferences férfi szerzetesekben elsősorban, akiknek feladata gyakran a misszió volt, az ellenállás gondolata lesz erősebb. Nincs szó még következetes hitvédelemről, hitvitákról, a stratégia inkább a saját identitás megerősítése. Erre eklatáns példa a Karthauzi Névtelen munkája, aki az 1526-ban befejezett művében a városlódi karthauzi kolostor gazdasági vezetőjeként ugyan nem érezte magát alkalmasnak a tudós munkára, mégis belefogott a bibliai szöveg helyes értelmének felkutatásába *“legfőképpen azért, mert majdnem egész Európát megfertőzte a dögletes lutheri eretnokség és álnokság, mely legújabbán, ó jaj, a választott magyar néphez is elérkezett ennek züllésére és pusztulására”*.³⁶

A védekezés itt tehát még csak abban áll, hogy magyarul is leírt bibliai helyek hithű értelmezését nyújtja szintén magyarul, szemléletesen, közérthető módon, hogy ne kelljen máshonnan jött magyarázatokra támaszkodniuk a katolikus hívőknek.

A karthauzi remete rendnek, illetve a rendek női tagjainak azonban nem kellett a pasztoráció szintjén szembesülnie sem a lutheri tanokkal, sem a katolikus reakcióval. A

³³ A kódexekben fellelhető szerzetesi regulákról részletes, ugyanakkor az eddigi kutatásokat összegző leírást kapunk: Korondi *i.m.*, 118–168.

³⁴ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár

³⁵ Nagyszombati kódex, 1512–1513, A nyelvemlék hasonmás kiadása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, Közzéteszi T. Szabó Csilla, Argumenyum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2000, 14.

³⁶ „Maxime tamen cum feruente et fere totam ewropam corrupente persidia ac pestifera luteriana heresi.” Az Érdy-kódex prologusa = Volf György szerk. Nyelvemléktár: Régi magyar kódexek és nyomtatványok, Budapest, 1876,– v. 4. bl. 1. p. xxiv. (http://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt06010401/4_0_1_pg_xxiv.html) Magyar fordítása Madas Edit = Tarnai Andor, Madas Edit szerk. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez, középkor (1000–1530), Tankönyvkiadó, Budapest, 1992, 452–453.

közéletbe és a missziókba is bekapcsolódó ferenceseknek azonban annál inkább. Ebből (is) adódik a reformáció és a ferencesség közti ellenmondásos kapcsolat.

a) Reform és reformáció – női kolostorok és kódexeik

A reformáció előzményei valójában egyházfegyelmi kérdésekkel is kapcsolatosak. A fegyelmi kérdések a szerzetesrendeket is érintették, és a legtöbb esetben az általános rendfőnökök elrendelték a reformok bevezetését. A változások, a reformok elsődleges helyei a kolostorok voltak. De nem pusztán a fegyelmi kérdéseket érintették ezek a reformok, hanem a közösségi életet is. A kereszténység közösségi megélése pedig szintén olyan vonás, ami a későbbi protestantizmusnak sajátja lesz, illetve a szerzetesrendek megújulási törekvései hasonlóak a trienti zsinat után szorgalmazott katolikus reformokhoz. Ezekről és az ezt a törekvést támogató szövegekről olvashattunk az anyanyelvűség kérdéskörét érintő rész 3. alfejezetében. Itt most ehhez csak annyit adnánk hozzá – mint szintén az ellentmondásosság jelét, hogy a hit tisztaságára gondosan kiképezett apácák hitéleti szerepe és a reformáció nőképe és nőknek adott szerepe meglehetősen eltávolodik egymástól. A korai reformáció idején ugyanis – a nőgyűlölő tendenciák mellett – a nyilvánosság a nőknek is inkább megadatott, és nem csak a karitatív munka szintjén (mint Szent Erzsébet esetében), hanem, még ha elszigetelten és csak szükséghelyzetben, de akár a tanítás és a keresztelés, „gyóntatás” szintjén is – mint az „egyetlen papi rend” tagjának.³⁷ A kódexirodalomban azonban kizárólag az individuális (saját lelki épülését szolgáló), illetve az apácák esetében a közösségi hitéleti képzésről és képződésről olvashatunk.³⁸ Még a domonkos nővéreknek – akiknek pedig naprakész, korszerű olvasmányanyaguk volt – sem kellett teológiát és a pasztorációhoz szükséges ismereteket szerezniük (se olvasniuk).³⁹

A ferences eredetű kódexek és a belső reform(áció)

A ferences rend és a reformáció mozgalmi közötti ellentmondásos viszony annak köszönhető, hogy mivel köztudottan több kilépett ferences is van az első magyar reformátorok között, az egyház- és művelődéstörténeti diskurzusban szokássá vált összefüggést feltételezni és bizonyítékokat keresni arra, hogy a reformokra hajló és több belső reformot is maga mögött tudó ferences rend segítette volna a reformáció meggyökerezésének folyamatát. Ugyanakkor

³⁷ Csepregi Zoltán, *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Balassi Kiadó, Budapest, 2013, 228–238.

³⁸ A 15–16. századi női olvasáskultúráról I. Korondi Ágnes, *Író és olvasó nők a középkori Magyarországon* = Papp Júlia szerk., *A zsoltártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2014, 20–54.

³⁹ Lázs Sándor, *A Nyulak szigeti domonkos apácák olvasmányainak korszerűsége* = „Látjátok feleim...” 123 – 142., 129.

– éppen prédikatori, missziós hivatásuknál fogva – ők azok, akik intenzív harcot folytatnak a reformáció terjedése ellen. Szerepük megítélésében viták is keletkeztek,⁴⁰ nem ezekhez szeretnék itt hozzászólni, hiszen inkább történelmi érintettségű ez a kérdés, az 1514-es parasztfelkeléshez kapcsolódik.⁴¹

A kódexirodalom viszont más oldalról közelíti meg a témát: női kolostorok számára készült kódexekben ezek a történelmi és egyháztörténeti események nem tükröződnek. Ennek az is oka lehet, hogy a férfi ágba a változások radikálisabban, gyorsabban mentek végben, hamarabb kezdtek el belépni szegényebb sorsú fiatalok⁴² (a reformáció terjedésének elősegítőit pedig éppen emiatt látják bennük). Az óbudai klarisszákhoz viszont szinte kizárólag nemesi származású hölgyek léptek be, esetleg néhány polgárlány.⁴³ Csak lelkeségi szintű nyomok után keresgélhetünk. A ferences kódexek, könyvtárak rendszerére azonban nincs annyi rálátásunk, mint a domonkos nővérekére, mégis felsorolhatjuk a klarisszák számára készített kódexeket, ismerjük viszontagságos történetüket is: Guary- (1495 előtt); Nádor- (1508); Nagyszombati- (1512-1513); Lobkowitz- (1514); Debreceni-kódex (1519), Weszprémi-, Simor-, Vitkovics- (1525); Tihanyi- (1531), Kazinczy- (1526-1541).⁴⁴ A kódexek tartalma egyértelműen a megújuló kegyességi életet szolgálja, több műfajú szövegek segítségével. Ennek módja is újnak tekinthető, és ezt különösen a bűnbánat, a gyónás témakörhöz tartozó szövegek érzékeltetik a legjobban. A Tízparancsolat alkalmazása a gyónásra való előkészület során ugyan már az 1215-ös negyedik lateráni zsinat óta kötelező volt, a 14-15. század ferences teológiájában pedig Ockham Vilmos nominalizmusra épülő, a Tízparancsolatot és a legalizmust követő szemlélete terjedt el.⁴⁵ Nem véletlen, hogy kódexeink közül egyedül a ferences eredetű Nagyszombati Kódexben található meg a Dekalógus fordítása,⁴⁶ mégpedig bűnjegyzékkel társítva. A Nádor-kódex szintén utal rá a felsorolásban, kategorizálva ezeket, a Székelyudvarhelyi Kódex pedig magyarázza is a bűnöket.⁴⁷ Igaz, hogy a domonkos eredetű Virginia-kódex is tartalmaz ilyet, sőt sokkalkifejtettebb változatban, viszont ez is ferences kódexekkel (Simor-kódex) érintkezik, Szent Ferenc legendáját tartalmazza elég nagy terjedelemben. Illetve ugyanezt a változást

⁴⁰ Óze Sándor, *Még egyszer a ferencesekről. Válasz Szabó András: A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében* című cikkére, *Egyháztörténeti Szemle*, 2010/1 (<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/ozesandor-ferences.htm>) 2018. 01. 11.)

⁴¹ Pál József, *Temesvári Pelbárt munkásságának hatása és kutatásának története*, ItK, 2016/2.

⁴² Lázs i.m., 41.

⁴³ Lázs, 42.

⁴⁴ Schwarz Katalin, *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században*, Szeged, 1994, <http://mek.oszk.hu/03200/03243/03243.htm#3> (2018. 01. 11.)

⁴⁵ Servais Th. Pinckaeres, *Katolikus erkölcsstan*, *Erkölcsteológiai Könyvtár* 9., Jel Kiadó, Budapest, 2010, 39-48.

⁴⁶ Vö., Lázs i.m. 157.

⁴⁷ *Székelyudvarhelyi Kódex*, 82r:18 – 116v:17.

támasztja alá Lázs Sándor meglátása más irányból: A Virginia-kódex 16. századi szövege részletes bűnjegyzék a 13. századi, Vitkovics-kódex beli szöveghez képest.⁴⁸

Nem feladata ennek a tanulmánynak a kérdés részletesebb vizsgálata, ezek csak azt szeretnénk volna szemléltetni, hogy a ferences ihletésű, klarisszák számára készült kódexek felől mennyire más irányból közelíthető meg a reformációt megelőző időszak lelkesítő-teológiai és szociális légköre.

Konklúziók

Ha a szellemiség átalakulását tekintjük, akkor természetesen nem csak anyanyelvű szövegeket kell tekintetbe vennünk, hiszen a reformáció is megőrizte azt a szokást, hogy az egyszerű néphez anyanyelven szólt ugyan, a jogi-teológiai-közéleti kommunikáció azonban latin nyelvű maradt. Mindaz, amit megállapítottunk ebben a tanulmányban, a társadalom egy rétegére vonatkozik csupán, és ez a réteg a legkevésbé volt nyitott a nyilvánosságra.

A kutatás egyik, talán legfontosabb eredménye éppen ezért az **átmenetiség árnyaltabb megértése** az információk átrendezésén és több szempontú értelmezésén keresztül, hiszen általában reformáció-ellenreformáció vagy katolikus megújulás, középkor és humanizmus, kolostori kultúra és világi kultúra ellentétpárokban szoktunk gondolkodni, holott a konfesszionalizációs folyamat-jellegére már egyre több reflexió történik. Az a humanizmus és középkor párhuzamaként értelmezett 16. századi jelenség, ami a humanizmus és a kolostori műveltség egyidejű kialakulása magyar nyelvterületen, valójában a nyilvánosság és a privát vallásosságnak a kettősségeként is értelmezhető.

Amennyiben a re-formációt újraformálásként értelmezzük,⁴⁹ a kolostori irodalomra is érvényes: miközben látszólag megismétli a latin középkor irodalmának bizonyos szegmensét magyar nyelven, a fordítással és az elrendezéssel közösségek életmód-változtatására törekszik, anélkül, hogy konfliktusba kerülne a hivatalos egyházzal (noha ezt egészen pontosan nem mindig tudhatjuk).

A másik eredmény az lehet, hogy a reformáció mai perspektíváiból visszatekintve ezekre a szövegekre **tisztulhatnak egyoldalú elgondolások, sztereotípiák, előítéletek.**

Egy harmadik hozadék a késő középkori szövegek más szempontok szerinti olvasása: miután lassan egyre több mindent gondosan felkutattak a szövegek körül, különösen filológiai szempontból, a reform-irodalomként való olvasás **új értelmezési lehetőségeket** rejthet.

⁴⁸ Lázs *i.m.*, 163.

⁴⁹ Vö. Hamm, Berndt elgondolását az átmenettel, a szerzetesi reformokkal kapcsolatban, *The Reformation of Faith in the Context of Late Medieval Theology and Piety*, Brill, Leiden-Boston, 2004